

СВІТЛАНА ШЕВЧЕНКО,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SVITLANA SHEVCHENKO,

Candidate of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of Social Physiology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

svetls@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-6369-9096>

Булінг та протидія йому в освітньому просторі. Соціологічний аналіз

Відома піраміда потреб А. Маслоу на другу сходинку ставить безпеку. Хоч би яким першокласним було технологічне забезпечення навчального закладу, хоч би які гарні вчителі реалізовували сучасні вдосконалені програми, якщо учні та студенти не відчують себе у безпеці, вони не зможуть навчатися так плідно, як у безпечному середовищі. Відповідно, бажані зміни в освіті не можна планувати та втілювати без урахування аспекту *безпеки* — безпечного освітнього середовища, вільного від цькування, знущання та залякування.

Булінг (цькування) — слово відносно нове у вітчизняному суспільному просторі, яке, втім, позначає зовсім не нове явище. Поряд із аб'юзом, харасментом, фетшеймінгом тощо булінг (і, за умов розвитку нових технологій, такий його різновид, як кібербулінг) є явищем настільки звичним, укоріненим та поширеним, що він у його звичності часто проходить повз увагу професійних дослідників суспільства. Булінгом в Україні (в просторі освіти) опікуються переважно педагоги та психологи (див., напр.: [Булінг, 2019], де всі 70 наведених джерел відносяться до педагогіки та психології), дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) та деякі громадські організації. Робота з дитячими та підлітковими травмами, якщо вони наявні в дорослої людини, також не потрапляє у фокус соціологічної зацікавленості, а радше є полем для індивідуальної психологічної терапії. Водночас соціологічне осмислення явища булінгу в просторі освіти (школи, заклади професійної середньої освіти, заклади вищої освіти) вочевидь недостатнє. Таким чином, метою цієї статті є соціологічний аналіз ситуації з булінгом (поширеність, динаміка, зв'язок із соціально-демографічними показниками) та протидією йому (формальні законодавчі рамки та реальні практики) в сучасному освітньому просторі України.

Цитування: Шевченко, С. (2021). Булінг та протидія йому в освітньому просторі. Соціологічний аналіз. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 116–135.

Аналіз емпіричних даних щодо булінгу в українському освітньому просторі

На час підготовки статті не було знайдено даних про проведення в Україні масових соціологічних досліджень (крім окремих міжнародних проєктів, про які йтиметься далі), присвячених явищу булінгу в освіті та протидії йому. У фокус уваги громадської думки потрапляють хіба що поодинокі гучні випадки, які викликають тільки короткострокову емоційну реакцію. Тим паче важливим є соціологічний аналіз наявної ситуації та коректна інтерпретація даних емпіричних досліджень. Це дасть змогу зрозуміти масштаби поширеності цього явища в українському освітньому просторі та його динаміку впродовж останніх років.

На які наявні дані по Україні можна спиратися для соціологічного аналізу булінгу в освіті? На сайті Міністерства освіти та науки зазначено, що «відповідно до дослідження ЮНІСЕФ 67% дітей в Україні у віці від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу»¹, та наведено посилання на сторінку ЮНІСЕФ. Чи можна вважати дані щодо поширеності булінгу серед двох третин учнів надійними? Вочевидь, ні. Навіть на сторінці ЮНІСЕФ за вказаним посиланням наведено дані досліджень з іншими показниками. Зазначимо, що необережне поводження з даними в інформаційному просторі (а інформація про «67%» зустрічається й на багатьох інших ресурсах², в численних методичних матеріалах тощо) не йде на користь у справі протидії булінгу. Таку інформацію сприймають як нагнітання уваги, адже дві дитини з трьох — це занадто багато; тож це викликає недовіру та відвертає від теми певну кількість зацікавлених осіб.

В Україні масштабну оцінку явища булінгу вже багато років проводять у такому міжнародному проєкті, як *HBSC* (Health Behaviour in School-aged Children) — «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді», що здійснюється в Україні кожні чотири роки за підтримки ЮНІСЕФ (остання, п'ята хвиля мала місце у 2018 році). Також у 2019 році пройшла сьома хвиля дослідження *ESPAD* (European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs) — «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин», де 2019 року вперше було додано блок запитань про булінг. Отримані у рамках цих досліджень дані³ можуть забезпечити набагато більше соціологічної інформації, ніж просто кількість кривдників та жертв.

Розгляньмо дані щодо поширеності явища булінгу, які можна отримати з указаних досліджень. Як зазначалося, в рамках проєкту *HBSC* 2018 року відбу-

1 Див.: <https://mon.gov.ua/ua/tag/protidiya-bulingu>

2 Напр., на сайті СтопБулінг: <https://www.stopbullying.com.ua/adults/statistics>

3 Крім цих двох масштабних проєктів ЮНІСЕФ підтримує проєкт «U-Report», у рамках якого підлітки та молоді люди відповідають на отримані в СМС запитання, в тому числі щодо навчання та булінгу. Втім, респонденти цього проєкту — це найбільш соціально активні молоді люди та підлітки, а отже, вибірка має значне зміщення та не репрезентує підлітків та молодь країни в цілому. Проте узагальнені результати відповідей молоді в рамках «U-Report» часто подають як репрезентативні для молоді України.

лася п'ята хвиля опитування учнівської молоді в Україні¹, при цьому блок запитань про булінг було використано вчетверте. Таким чином, можна побачити динаміку за 2006, 2010, 2014 та 2018 роки. В опитуваннях *ESPAD* дані про булінг наявні за 2019 рік². Згідно з цими даними, з 2006 по 2019 рік спостерігається позитивна динаміка щодо зменшення булінгу в учнівському середовищі (див. рис. 1). Дані, отримані в рамках різних проєктів за 2018 (*HBSC*) та 2019 (*ESPAD*) роки, майже не відрізняються, що засвідчує надійність вимірювання.

Рис. 1. Динаміка рівня поширеності булінгу в навчальних закладах України за даними *HBSC* (2006–2018) та *ESPAD* (2019), %

Джерело: [Булінг, 2020].

Розгляньмо, як було здійснено *вимірювання* показників участі в булінгу в рамках наведених досліджень. У дослідженні *HBSC* цей показник вимірюють за допомогою запитань: «Як часто ти брав(ла) участь в ображанні / принижен-

1 Об'єктом дослідження є молоді люди віком 10–17 років, які навчаються у 5–11-х класах закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО), на 1-му, 2-му курсах закладів професійно-технічної освіти (ЗПТО) та на 1-му, 2-му курсах закладів фахової передвищої освіти (ЗФПО) (на базі 9-річної освіти). У хвилі *HBSC-2018* було опитано 13337 респондентів з 287 навчальних закладів, розташованих у 369 населених пунктах (173 містах і 196 селах) України. Вибіркова сукупність національна, стратифікована за типами навчальних закладів і типом поселення (місто–село) [Балакірева, Бондар та ін., 2019: с. 8].

2 Опитування 2019 року, проведене у 260 навчальних закладах, репрезентує вікову групу підлітків 14–17 років, які навчаються в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО) (9–11 класи), закладах професійно-технічної освіти (ЗПТО) (I–II курс після базової середньої освіти) та закладах фахової передвищої освіти (ЗФПО) (I–II курс після базової середньої освіти). Загальна кількість опитаних становить 8 509 учнів/студентів віком 14–17 років у 24 областях України та м. Києві [Куріння, 2019: с. 6].

ні інших, у знущанні над ними в навчальному закладі впродовж останніх двох місяців?» та «Як часто тебе ображали / принижували / знущалися над тобою в навчальному закладі впродовж останніх двох місяців?» При цьому учням-респондентам пропонували такі варіанти відповіді:

- Я не ображав(-ла)... / Мене не ображали....
- Це траплялося 1–2 рази.
- Це траплялося 2 або 3 рази на місяць.
- Це траплялося 1 раз на тиждень.
- Це траплялося декілька разів на тиждень.

Отже, коли йдеться про участь у булінгу (дані на рис. 1), мається на увазі вибір учнем/студентом будь-якого іншого варіанта відповіді, крім «Мене не ображали...» або «Я не ображав(-ла)...» відповідно. Таким чином, у 2018 році 35% учнів так чи інакше виступали в ролі кривдника, а 37,9% — у ролі жертви булінгу [Балакірева, Бондар та ін., 2019: с. 41–43], тоді як 2006 року більш як половина (57%) учнів брали участь у цькуванні інших, що й відображено на рисунку 1. Утім, більшість тих, хто підтверджує участь у булінгу, обрали відповідь про *поодинокі випадки* — 1–2 рази впродовж останніх двох місяців (див. рис. 2, 3).

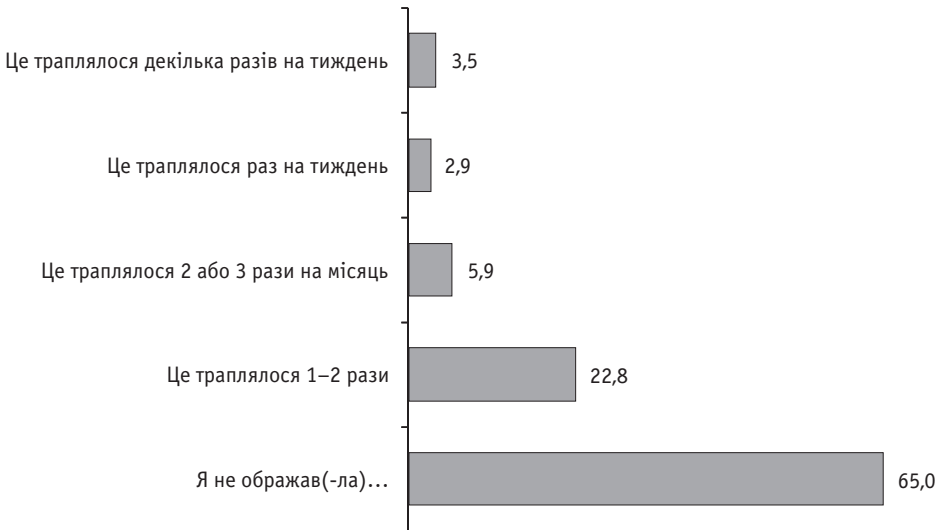

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання «Як часто ти брав(-ла) участь в ображанні / приниженні інших, у знущанні над ними в навчальному закладі впродовж останніх двох місяців?» (за даними HBSC 2018), %

Якщо ж інтерпретувати булінг саме як *систематичне* цькування (що точніше відповідає змісту поняття булінгу), тобто 2–3 рази на місяць або й частіше, то кількість *систематичних кривдників* за даними 2018 року становить 12,2% (15,2% серед хлопців та 9,2% серед дівчат), кількість *систематичних жертв* — 15,7% (однакові значення для обох статей).

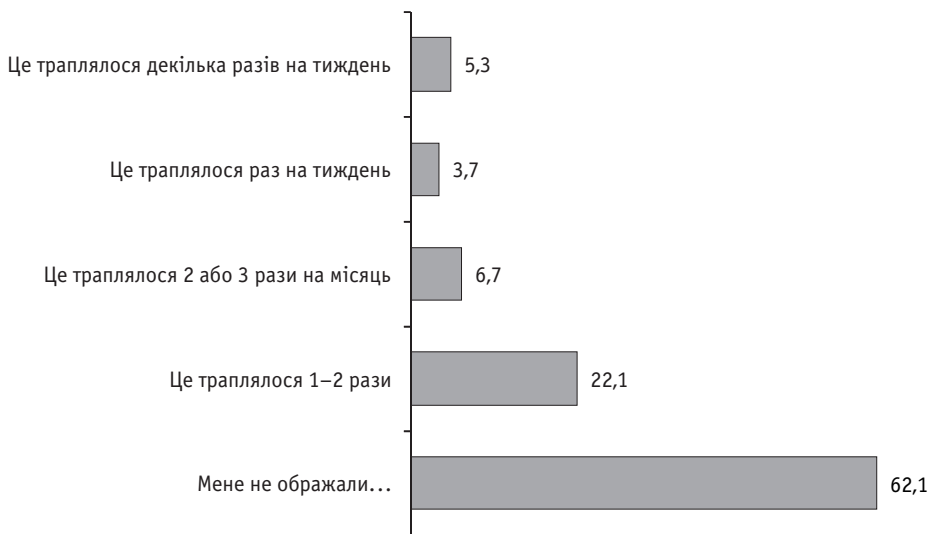

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання «Як часто тебе ображали / принижували / знущалися над тобою в навчальному закладі упродовж останніх двох місяців?» за даними HBSC (2018), %

Таким чином, соціологічна інтерпретація емпіричних даних показує, що йдеться не про 67% дітей та підлітків, як зазначають в обґрунтуванні всіх анти-булінгових ініціатив, і навіть не про одну третину (35–38%), яка включає всі поодинокі випадки, а про значно меншу кількість учнів, які, втім, *систематично* піддаються цькуванню або кривдять інших. Певною мірою штучне збільшення числа осіб, залучених до ситуації булінгу, через зарахування до нього всіх поодиноких випадків (про посилання на неточні дані загалом годі й говорити) зменшує можливості реальних змін, адже, по-перше, викликає недовіру вже на етапі оголошення даних, а по-друге, заважає побачити реальну картину та її соціальні передумови.

Зауважмо момент, який інколи не беруть до уваги в аналізі кількості жертв та кривдників, — річ у тім, що подеколи йдеться про *одних і тих самих осіб*. Якщо підрахувати тих, хто не підтвердив участь у булінгу чи то в якості кривдника, чи то в якості жертви, то таких серед учнів-респондентів у хвилі HBSC 2018 року було менше за половину — 47,9%, тоді як п'ята частина (20,6%) засвідчили участь у булінгу чи то в якості жертви, чи то в якості кривдника (в тому числі 4,5% — систематично як кривдили інших, так і були скривджені).

Проаналізуймо зв'язок участі у булінгу зі статтю, матеріальним становищем, станом здоров'я та емоційним станом.

Гендерний аспект булінгу: серед дівчат на 10,1% більше тих, хто не кривдив інших. Переважання кривдників серед хлопців є характерним для всіх хвиль опитування. Якщо серед систематичних кривдників, за даними 2018 року, юнаків більше (15,2% проти 9,2% серед дівчат), то серед жертв значущої різниці за статтю немає — систематично цькують як дівчат (15,8%), так і хлопців (15,7%), тоді як перебування водночас в обох ролях більш характерне для хлопців (7,9%

проти 3,6%) (див. табл. 1). Цей розрив зберігається як для поодиноких випадків цькування, так і в разі розгляду систематичного булінгу.

Таблиця 1

Участь у булінгу серед учнів-хлопців та учнів-дівчат (за даними HBSC, 2018, %)

Варіанти	Хлопці (n = 6512)	Дівчата (n = 6364)	Серед усіх N = 12876 ^a
Були кривдниками	40,0	29,9	35,0
Були кривдниками систематично	15,2	9,2	12,2
Були жертвами	37,4	38,4	37,9
Були жертвами систематично	15,7	15,8	15,7
Були як кривдниками, так і жертвами	22,5	18,9	20,6
Були як кривдниками, так і жертвами систематично	7,9	3,6	4,5

^a Тут і далі в таблицях *n* — це мінімальна кількість спостережень. Частку жертв та частку кривдників окремо розраховано від дещо більшої кількості спостережень, частку тих, хто був як кривдником, так і жертвою, розраховано від кількості тих, хто відповів на обидва запитання, а цей перетин множин завжди трохи менший, ніж кількість тих, хто відповів на кожне із запитань окремо.

Таблиця 2

Участь у булінгу серед учнів із сімей різного матеріального становища (за даними HBSC, 2018, %)

Варіанти	Серед тих, хто оцінив матеріальне становище своєї родини як:			Серед усіх N = 12511
	високе (високе + вище за середнє) (n = 7445)	середнє (n = 4422)	низьке (нижче за середнє + низьке) (n = 644)	
Були кривдниками	34,1	35,4	42,6	35,0
Були кривдниками систематично	11,6	12,6	15,9	12,2
Були жертвами	36,2	38,9	47,5	37,9
Були жертвами систематично	14,5	16,7	23,0	15,7
Були як кривдниками, так і жертвами	19,2	21,7	29,2	20,6
Були як кривдниками, так і жертвами систематично	3,7	5,3	7,6	4,5

Важливим чинником, пов'язаним із булінгом, є матеріальне становище родини підлітка. Так, за даними HBSC 2018 року, матеріальне становище родини підлітка (оцінене ним суб'єктивно)¹ та його участь у булінгу мають зворотний зв'язок (див. табл. 2). Серед підлітків із забезпечених родин 36,2% були жертвами булінгу, тоді як серед підлітків, які віднесли себе до родин із низьким або дуже низьким матеріальним становищем, — 47,5%, тобто майже кожен другий. Якщо казати про систематичний булінг, то серед підлітків із забезпечених

1 За самооцінками підлітків, частка тих, хто оцінив матеріальне становище своєї родини як високе (високе або вище за середнє), сягає 59,7%, як середнє — 35,2%, як низьке (низьке або нижче за середнє) — 5,1%. Це істотно відрізняється від того, як зазвичай оцінює своє матеріальне становище доросле населення України.

(суб'єктивно) родин 14,5% є жертвами, тоді як серед підлітків із малозабезпечених родин — 23%, тобто майже кожен четвертий. Підлітки із менш забезпечених родин набагато частіше виступають як у ролі кривдника, так і в ролі жертви, а також належать до обох сторін водночас.

Низьке матеріальне становище, переважання хлопців серед студентів характерні для ЗПТО, а тому серед респондентів, які навчаються в ЗПТО, більша частка тих, хто залучений до булінгу (див. табл. 3). Майже половина респондентів, які навчаються у закладах професійно-технічної освіти, зізнаються в тому, що брали участь у цькуванні — 46,6%, у тому числі 20% (кожен п'ятий!) — систематично.

Таблиця 3

**Участь у булінгу серед учнів різних типів навчальних закладів
(за даними HBSC, 2018, %)**

Варіанти	Серед учнів/студентів...			Серед усіх N = 12879
	ЗЗСО (n = 11450)	ЗПТО (n = 721)	ЗФПО (n = 708)	
Були кривдниками	34,3	46,6	34,5	35,0
Були кривдниками систематично	11,6	20,0	13,6	12,2
Були жертвами	38,5	37,8	27,6	37,9
Були жертвами систематично	16,0	16,0	10,5	15,7
Були як кривдниками, так і жертвами	20,8	23,9	15,3	20,6
Були як кривдниками, так і жертвами систематично	4,6	6,2	3,0	4,5

За типом населеного пункту (місто–село) значущих відмінностей щодо участі у булінгу з будь-якого боку, згідно з даними 2018 року, немає.

Таблиця 4

**Участь у булінгу серед учнів з різною самооцінкою стану здоров'я
(за даними HBSC, 2018, %)**

Варіанти	Серед тих, хто оцінили стан свого здоров'я як:				Серед усіх N = 12767
	Чудове (n = 4736)	Гарне (n = 5423)	Посереднє (n = 2397)	Погане (n = 211)	
Були кривдниками	31,9	35,5	39,5	40,0	35,0
Були кривдниками систематично	10,8	11,8	15,5	16,2	12,2
Були жертвами	31,5	38,3	47,4	59,9	37,9
Були жертвами систематично	12,6	15,0	21,9	35,4	15,7
Були як кривдниками, так і жертвами	16,3	21,7	25,8	31,8	20,6
Були як кривдниками, так і жертвами систематично	3,9	4,2	6,3	9,5	4,5

Як було зазначено вище, необхідність відчувати себе у безпеці — одна з найважливіших потреб людини, зокрема й під час навчання. З відчуттям (не)безпеки тісно пов'язаний стан здоров'я молоді людини. Так, було виявлено зв'язок між оцінкою учнями та студентами стану свого здоров'я та їхньою участю в булінгу (див. табл. 4). Гірший стан здоров'я пов'язаний із більшою залученістю до булінгу, причому як у ролі кривдника, так і в ролі жертви. Можливості со-

ціології в цьому випадку обмежені в плані визначення того, що є причиною, а що — наслідком, утім, можна зафіксувати цей зв'язок між станом здоров'я та участю в процесі булінгу (як видно з табл. 4, він зберігається як для поодиноких випадків, так і для систематичної участі). Більш як третина підлітків (35,4%), які вважають своє здоров'я поганим, є жертвами систематичного булінгу.

Що стосується зв'язку булінгу та здоров'я, не можна виключати, що тут діє ще й чинник матеріальної забезпеченості. Як було показано вище, низькі показники матеріального добробуту пов'язані з більшою залученістю до булінгу, відповідно, діти із заможніших родин краще оцінюють своє здоров'я та рідше повідомляють про свою участь у булінгу.

Дослідження HBSC не передбачає вивчення зв'язку між поведінковими орієнтаціями підлітка та його академічними успіхами, а тому на цих емпіричних даних ми не можемо перевірити наявність зв'язку між залученістю до булінгу та академічною успішністю. Втім, існує зв'язок між булінгом та станом здоров'я, як було показано вище, а крім того, є зв'язок між булінгом та відчуттям себе щасливим, а також між булінгом та станом суму та безнадії, близьким до депресивного. Як видно з таблиці 5, ті учні, які загалом почувають себе щасливими, набагато менше залучені до булінгу, надто коли йдеться про систематичну участь у цьому з будь-якого боку. Кожен десятий (10,3%) з тих підлітків, які не відчувають себе щасливими, систематично є учасником булінгу — як у ролі кривдників, так і в ролі жертви. Майже третина нещасливих підлітків (30,6%) є жертвами систематичного булінгу. Якщо ж узяти показник за відповіддю на запитання «Упродовж останніх 12 місяців чи відчував(-ла) ти себе таким(-ою) сумним(-ою) або безнадійним(-ою) майже щодня впродовж двох або більше тижнів поспіль, що припиняв(-ла) займатися звичними справами?», то, логічно, що цей стан суму та безнадійності прямо пов'язаний з участю у булінгу. Кожен четвертий підліток (24,6%) із тих, що вказали на наявність депресивних відчуттів, систематично піддається цькуванню.

Поряд із суб'єктивним станом щастя (чи, навпаки, суму), щодо точності оцінки якого з боку школярів та студентів можна сумніватися, є більш об'єктивний показник — наявність фізичного або психологічного насильства з боку батьків чи інших дорослих, з якими проживає підліток. Немає нічого дивного в тому, що респонденти, які вказали на заподіяння фізичної шкоди або психологічного насильства з боку дорослих членів їхніх сімей, частіше залучені до булінгу. Вони частіше є як кривдниками (адже в навчальному закладі може знайтися хтось слабший, на кому можна «відігратися»), так і жертвами (патерн жертви працює як у сім'ї, так і в школі). У таблиці 6 відображено виявлений зв'язок між насильством у сім'ї та цькуванням у навчальному закладі. Слід зауважити, що переважна більшість опитаних підлітків (82,3%) вказали на відсутність насильства щодо них з боку дорослих членів сім'ї впродовж останнього року, натомість майже кожен шостий вказав на наявність фізичного та/або психологічного насильства з боку дорослого. Звичайно, ті, хто відчув це з боку дорослих, частіше залучені до булінгу в закладі освіти — так, кожен п'ятий (21,9%) з таких підлітків систематично кривдить інших, 28,4% є постійними

жертвами цькування, а кожен десятий — 10,0% — систематично є як жертвою, так і кривдником.

Таблиця 5

Участь у булінгу серед учнів з різною самооцінкою свого емоційного стану
(за даними HBSC, 2018, %)

Варіанти	Серед тих, хто відчуває себе щасливим (дуже щасливим + досить щасливим) або нещасливим (не дуже щасливим + зовсім нещасливим)		Серед тих, хто упродовж останніх 12 місяців відчував(-ла) себе таким(-ою) сумним(-ою) або безнадійним(-ою) майже щодня впродовж двох або більше тижнів поспіль, що припиняв(-ла) займатися звичними справами		Серед усіх N = 12088
	Щасливим (n = 10744)	Нещасливим (n = 1344)	Так (n = 3396)	Ні (n = 9480)	
Були кривдниками	33,5	46,1	43,4	32,0	35,0
Були кривдниками систематично	11,0	20,8	16,7	10,6	12,2
Були жертвами	34,5	57,2	51,7	32,9	37,9
Були жертвами систематично	13,3	30,6	24,6	12,6	15,7
Були як кривдниками, так і жертвами	18,8	33,0	29,4	17,5	20,6
Були як кривдниками, так і жертвами систематично	3,6	10,3	7,0	3,6	4,5

Таблиця 6

Участь у булінгу серед учнів, які стикалися / не стикалися з насильством з боку дорослих членів сім'ї (за даними HBSC, 2018, %)

Варіанти	Серед тих, кому не було заподіяно ані фізичної, ані психологічної шкоди з боку дорослих (n = 10270)	Серед тих, кому було заподіяно фізичну та/або психологічну шкоду з боку дорослих (n = 2216)	Серед усіх N = 12486
Були кривдниками	30,8	52,2	35,0
Були кривдниками систематично	9,7	21,9	12,2
Були жертвами	32,6	57,6	37,9
Були жертвами систематично	12,3	28,4	15,7
Були як кривдниками, так і жертвами	16,7	36,4	20,6
Були як кривдниками, так і жертвами систематично	3,1	10,0	4,5

Соціологічна інтерпретація наявних даних засвідчує, що існує зв'язок між насильством у сім'ї стосовно дитини/підлітка та участю дитини/підлітка в булінгу в навчальному закладі. Тяглість патерну застосування сили щодо слабшої

особи зберігається під час дорослішання молодшої людини — часто ті, хто зазнавав насильства стосовно себе в дитинстві, схильні виправдовувати його, стаючи дорослими. Так, згідно із даними соціологічного дослідження, проведеного КМІС у 2014–2015 роках серед дітей та дорослих¹, ті з дорослих респондентів, котрі зазнавали фізичного насильства в дитинстві, частіше застосовують його в дорослому віці щодо своїх дітей та близьких людей. Крім того, вони частіше виправдовують фізичне насильство як міру покарання та вважають його нормою [Результати опитування, 2015]. Утім, факт застосування насильства до людини в минулому не є однозначно надійним предиктором її поведінки в майбутньому, адже в такому разі не можна було б говорити про вплив суспільних змін. Насправді ж, останніми роками можна спостерігати певні суспільні зміни щодо поширеності насильства та його сприйняття, про що йтиметься далі.

Законодавче поле протидії булінгу та його віддзеркалення в соціальному просторі

Хоча, як було показано вище, за даними емпіричних досліджень з 2006 по 2018 рік спостерігається позитивна динаміка щодо зменшення булінгу в закладах освіти, саме після 2018 року, в рамках впровадження НУШ (Нової української школи) тема протидії булінгу посіла своє місце у правовому полі. Ухвалення нових законів та внесення змін у наявні — процес тривалий, але він поступово рухається, формуючи правове поле для протидії булінгу в царині освіти та слугуючи доказом змін у суспільстві.

Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)»² був ухвалений ВРУ 18.12.2018 року й набув чинності 19.01.2019 року. Цей законодавчий акт уможливив визнання існування проблеми булінгу — доти у вітчизняному правовому полі відповідного поняття не існувало. Закон визнає булінг насильством, а не просто звичайним конфліктом та відносить це правопорушення до адміністративних. Закон передбачає внесення змін у ті статті Закону «Про освіту», котрі мають стосунок до: 1) прав здобувачів освіти на безпечні умови навчання, захист від цькування та отримання допомоги у випадку булінгу, 2) обов'язків працівників навчальних закладів щодо захисту учнів та повідомлення про факти булінгу, 3) обов'язків керівництва закладів освіти щодо створення безпечного середовища та реагу-

1 Всеукраїнське дослідження «Громадська думка з питань насильства стосовно дітей» проводилося на замовлення проекту Ради Європи «Зміцнення та захист прав дітей в Україні», що фінансується за підтримки Уряду Норвегії, Київським міжнародним інститутом соціології. У першій частині дослідження, яка припадала на грудень 2014 року, вивчалися соціальні орієнтації дорослих жителів України (віком 18 років і старших), які пов'язані із застосуванням насильства до дітей та досвідом зазнавання насильства в дитинстві. Було опитано 1800 респондентів у 110 населених пунктах України. У другій частині дослідження, у лютому–квітні 2015 року, вивчався досвід зазнавання насильства серед дітей 12–17 років, які навчаються у 6–11 класах загальноосвітніх шкіл, ПТНЗ та ВНЗ України. Було опитано 1800 дітей у 120 навчальних закладах.

2 Див.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>

вання на випадки булінгу, 4) виконання батьками рішень комісії з розгляду випадків булінгу.

Рік по тому, 28.12.2019 року, було затверджено Наказ МОН щодо реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти¹. За два місяці, 26.02.2020 року, МОН затвердило план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти². План заходів передбачає постійну інформаційно-просвітницьку та профілактичну діяльність у закладах освіти, взаємодію між закладами освіти та іншими суб'єктами реагування на випадки булінгу, надання психологічних послуг жертвам булінгу та особам, що його вчинили, підвищення кваліфікації педагогів у цій царині та моніторинг ефективності вжитих заходів.

Наскільки ефективними виявилися зазначені зміни у законодавстві, наразі оцінити складно, адже минуло ще небагато часу. Як зазначає О. Падучак (юристка, членкиня робочої групи з підготовки Закону щодо протидії булінгу) у своїй статті від 21.01.2020 року, аналізуючи перший рік після ухвалення закону, «надзвичайно болючою є проблема відсутності в Україні загальнодержавних антибулінгових профілактичних програм. У зв'язку з цим профілактична робота, яка повинна бути «серцем» протидії булінгу, в більшості закладів освіти має суто формальний характер» [Падучак, 2020]. Структурною проблемою, що стає на заваді реалізації закону, на яку звертає увагу юристка, є також дефіцит у закладах освіти психологів та соціальних педагогів. Ще одним вагомим чинником, який ускладнює розбудову безпечного освітнього середовища, є поширена практика приховування керівництвом закладів фактів булінгу, небажання визнавати проблему та, відповідно, докласти зусиль для її розв'язання.

Отже, звертаючись від опису правових рамок до аналізу соціального простору, можна окреслити такі проблеми у закладах освіти на шляху до протидії булінгу:

- *Формалізм у втіленні антибулінгової профілактики.* Чимало закладів освіти формально ставляться до вжиття відповідних заходів, не усвідомлюючи важливості проблеми та не маючи ресурсів для її подолання. Почасти все обмежується створенням практично не оновлюваного розділу «протидія булінгу» на сайті школи та формальними відписками у звітності про те, що антибулінгові заходи буцімто проводяться. Схожа ситуація існує не тільки в цій сфері — скрізь (від написання дипломних робіт за гроші до звітності щодо протидії булінгу або проведення заходів з національно-патріотичного виховання) заклади освіти та їхнє керівництво застосовують квазірішення, суто заради виконання формальних вимог із найменшими зусиллями³.
- *Брак кваліфікованого психологічного персоналу.* Нестача психологів та соціальних педагогів, надто у маленьких населених пунктах, велике завантажен-

1 Див.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#Text>

2 Див.: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-spryamovanih-na-zapobigannya-ta-protidiyu-bulingu-ckuvannyyu-v-zakladah-osviti>

3 Ця проблема потребує подальшого, більш глибокого дослідження, адже стосується не тільки заявленої теми, а й багатьох процесів в освітньому просторі.

ня та низька заробітна плата таких фахівців, — все це є значною перешкодою для створення безпечного, вільного від знущань та цькування освітнього простору. Престиж професії шкільного психолога (й тим паче соціального педагога) невисокий, кар’єрне зростання — сумнівне, й у сукупності це сильно демотивує практичних психологів йти працювати до закладів освіти. Так, згідно з офіційними даними, оприлюдненими в листі МОН України № 1/9-462 від 18.07.2019 року «Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти на 2019–2020 н. р.», у 2018–2019 навчальному році забезпеченість практичними психологами у закладах освіти (у кількості ставок) становила 11 240,25, що відповідає 62,28% від загальної потреби, а щодо соціальних педагогів — 5122,25, тобто 48,8%. Таким чином, середній показник наявних ставок щодо потреби становить 57,33%¹.

- Поширена практика приховування керівництвом закладів освіти фактів булінгу, небажання визнавати проблему та, відповідно, докладати зусиль для її розв’язання. Небажання керівництва освітніх закладів нести відповідальність за прояви булінгу призводить до відсутності взаєморозуміння між зацікавленими сторонами (представниками закладу, учнями та батьками) та блокує можливості спільного подолання проблеми. Для підтвердження наведу такий красномовний показник: станом на 2019 рік, згідно з даними дослідження ESPAD, майже половина керівників закладів освіти (45,9%) вважали, що для членів їхнього педагогічного колективу *немає потреби* в додатковій підготовці з теми «Медіація, вирішення конфліктів, запобігання булінгу» [Куріння, 2019: с. 74].

Втім, говорячи про перепони та труднощі, не можна не згадати про ініціативи окремих агентів змін, спрямовані на протидію булінгу, що в перспективі має привести до позитивних змін.

Відома платформа онлайн-навчання «Prometheus» пропонує охочим курс обсягом 80 годин «Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти»² із видачею сертифіката в разі успішного проходження.

У студії онлайн-освіти «Ed-era» (Український освітній проект, що створює повноцінні онлайн-курси та супроводжувальні матеріали) розміщено 9-модульний курс для підвищення кваліфікації вчителів «Недискримінаційний підхід у навчанні»³, що містить один модуль про протидію булінгу.

Тривають інформаційні кампанії проти булінгу, що їх проводять сили ми ЮНІСЕФ⁴ та правозахисних організацій, таких як «Ла-Страда Україна», відкрито безкоштовну «гарячу лінію»⁵ для телефонної допомоги дітям та дорослим.

1 Див.: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5d5/509/cce/5d5509cced971281731392.pdf>

2 Див.: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:MON+AB101+2019_T2/about

3 Див.: <https://courses.ed-era.com/courses/course-v1:EdEra-Studena+Inc+1/about>

4 Див.: <https://www.stopbullying.com.ua/>

5 Див.: <https://www.stopbullying.com.ua/help>

У січні 2021 року Київський молодіжний центр повідомив про запуск спеціального проекту із протидії булінгу — у формі коротких безкоштовних онлайн-лекцій для педагогів, батьків, психологів, а також учнів¹.

Наразі зарано казати про серйозний вплив цих ініціатив на динаміку булінгу в українському освітньому просторі, однак очевидно, що ця тема має вийти з тіні замовчування та формального ставлення, про яке йшлося вище.

Дані міжнародних досліджень щодо булінгу в сфері освіти та протидії йому

Дані хвилі HBSC 2017–2018 років, проведеної у 45 країнах², свідчать, що в середньому близько 8% хлопців та 5% дівчат систематично кривдили інших, та майже 10% як серед хлопців, так і серед дівчат систематично ставали жертвами булінгу [Inchley, Currie et al., 2020: p. 30]. Порівняно з цими показниками в Україні, за даними відповідної хвилі дослідження (HBSC-2018), серед учнів 10–17 років систематичних кривдників майже вдвічі більше (15,2% та 9,2% відповідно), а систематичних жертв — у півтора раза більше (15,7%).

За даними останньої хвилі дослідження PISA³ за 2015 рік, присвяченого освітнім досягненням учнів, в середньому відсоток жертв булінгу серед 15-річних школярів у країнах-учасницях становить 8,9% [OECD, 2017: p. 136].

Методологія (критерії віднесення до жертв) тут дещо інша, ніж у проекті HBSC, але в цілому теж ідеться про *систематичні* образи та цькування, а не поодинокі випадки. Тому ці дані про 8,9% є зіставними з даними про 10% жертв у дослідженнях HBSC. Якщо ж за даними PISA зробити розрахунки тільки щодо країн Європи та Канади, то показник кількості жертв становитиме 8,8%.

Аналітика за даними PISA підтверджує логічний та очевидний зв'язок між академічною успішністю учнів та наявністю булінгу в навчальному закладі: «Залюкування може негативно вплинути на навчальні досягнення, оскільки емоційні, поведінкові та психологічні наслідки віктимізації впливають на здатність учнів зосереджуватись на навчальних завданнях» [OECD, 2017: p. 139]. «У країнах OECD⁴ школи, де частота знущань є високою за міжнародними стандартами (понад 10% учнів є жертвами булінгу), в середньому набирають на 47 балів

1 Див.: https://kyivcity.gov.ua/news/startuvav_onlayn-proyekt_protidiya_bulingu_vid_kivskogo_molodizhnogo_tsentru/

2 Дослідження проводилося у країнах Європи та в Канаді, загалом у ньому взяли участь більш ніж 220 тис. хлопців та дівчат.

3 PISA (Programme for International Student Assessment) — міжнародна програма з оцінювання освітніх досягнень учнів. Метою дослідження є отримання порівнюваних даних про рівень знань і вміння їх застосовувати на практиці учнів віком 15 років, що має на меті підвищення якості викладання та організації тої чи тої системи освіти. Програма PISA була започаткована 1997 року.

4 OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) — Організація економічного співробітництва та розвитку.

менше, ніж ті школи, де знуцання бувають рідше (школи, де менш як 5% учнів є жертвами)» [ibidem].

Чи є на сьогодні докази впливу програм протидії булінгу в освіті на зменшення його поширеності? Так, автори аналітики на підставі даних PISA та метааналізу говорять про те, що більшість досліджень, що оцінюють програми запобігання знуцанням, виявляють позитивний, хоча й помірний, вплив таких програм [OECD, 2017: р. 144]. Особливо відчутним був позитивний ефект фінської програми KiVa¹, яка виявила значний вплив на зменшення частоти знуцань, а також змінила ставлення студентів до хуліганів та їхніх жертв. Програми протидії включають навчання та інформування батьків, вдосконалення дисциплінарних заходів, роботу з однолітками, управління конфліктами в класі тощо. Програми запобігання, щоб бути більш ефективними, мають поєднувати *систематичний моніторинг* і орієнтацію на дітей та підлітків з груп *високого ризику*.

Важливий соціально значущий висновок полягає в тому, що програми протидії мають не стільки повністю усунути булінг в освітньому просторі, скільки *вивести його за межі норми* та сприяти нетолеруванню знуцань серед усіх учасників освітнього процесу. «Хоча ці програми можуть не усунути булінг повністю, відповідні заходи можуть, утім, змінити норми, установки та сприйняття булінгу серед учнів, вчителів та батьків. У середньо- та довгостроковій перспективі ці зміни установок можуть допомогти пом'якшити шкідливі наслідки булінгу» [ibidem].

Отже, вивчення даних міжнародних досліджень у контексті соціологічного аналізу проблеми булінгу: 1) надає розуміння щодо поширеності булінгу в навчальних закладах інших країн та дає змогу окреслити реалістичні орієнтири на шляху зменшення булінгу; 2) допоможе запозичити та впровадити найкращі практики з наявного досвіду протидії булінгу; 3) показує, що саме виведення булінгу за межі норми, відокремлення його від звичайних дитячих конфліктів, нетолерування знуцань мають стати важливою метою для всього українського суспільства, якщо воно прагне рухатися шляхом гуманізації, зокрема гуманізації освіти.

Предмет(и) подальших досліджень

Окреслення реальної кількості кривдників та жертв булінгу, вивчення соціально-демографічних аспектів цього явища, зіставлення з показниками інших країн, оцінка якості втручань та дієвості правових інновацій тощо становлять перші необхідні кроки в соціологічному висвітленні явища булінгу. Крім цього, в майбутньому необхідне соціологічне дослідження ще й таких аспектів.

Кибербулінг, тобто цькування в мережі за допомоги цифрових технологій (соцмережі, смартфони, месенджери тощо) — досить важлива тема. За даними *HBSC-2018*, серед українських учнів брали участь у кибербулінгу 21,1%, у тому

1 KiVa — розроблена у Фінляндії програма протидії булінгу в школах. Програма застосовується в багатьох країнах Європи та має доведену ефективність щодо зменшення булінгу. Офіційний сайт — <https://www.kivaprogram.net/>

числі систематично — 7,6%. Частка жертв кібербулінгу сягає 21,5%, у тому числі тих, хто піддається цькуванню систематично, — 7,6%. Вочевидь, пандемія коронавірусу та пов'язане з нею перенесення частини навчання в онлайн починаючи від 2020 року сприятимуть значному підвищенню цих показників, і проблема протидії кібербулінгу потребуватиме додаткових досліджень та пошуку відповідних методів її розв'язання. Особливістю кібербулінгу як об'єкта дослідження є, з одного боку, більша складність його виявлення (адже досить поширеною є ситуація, коли діти та підлітки краще володіють цифровими технологіями, ніж дорослі, в тому числі вчителі та батьки); з іншого боку, він так чи так залишає так званий цифровий слід, тобто записи, які можна використовувати як докази для подальшого припинення цькування.

Дуже важливим у контексті протидії булінгу є дослідження реальної позиції вчителів (можливо, за допомоги якісних методів). Оскільки роль вчителів у протидії булінгу та виведенні його за межі норми є вкрай важливою, необхідно розуміти, наскільки вчителі загалом розуміють проблему, наскільки укорінені в їхньому середовищі є міф про те, що «втручатися не потрібно, діти самі розберуться», наскільки вони готові до застосування набутих знань щодо протидії (або ж проходження курсів у рамках підвищення кваліфікації є суто формальним і не переходить у педагогічну практику), наскільки в дійсності (а не тільки у звітах) врегульовано розв'язання проблеми булінгу на рівні навчального закладу тощо.

Висновки

Проблема булінгу в українському освітньому просторі має набути належного соціологічного висвітлення, а не просто залишатися пунктом у формальній звітності навчальних закладів. Для цього як перший крок було проведено аналіз поточної ситуації щодо булінгу (поширеність, динаміка, зв'язок із соціально-демографічними показниками) та протидії йому (формальні законодавчі рамки та реальні практики) в сучасному освітньому просторі України.

У результаті проведеного аналізу наявних в Україні емпіричних даних (міжнародний проект HBSC — «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді») можна із обережністю говорити про те, що рівень поширеності булінгу в освітньому середовищі демонструє тенденцію до зниження порівняно з 2006 роком, коли дані про це явище збиралися вперше. Станом на 2018 рік серед учнів 10–17 років систематично кривдили інших 15,2% хлопців та 9,2% дівчат, систематично ставали жертвами булінгу 15,7% учнів (незалежно від статі). Це значний показник, але він не дорівнює 67%, як зазначається в рамках міністерських антибулінгових ініціатив та методичних рекомендацій.

Порівняння з даними щодо інших країн показує, що рівень булінгу в освітньому просторі України, попри зниження, у 2018 році залишався суттєво вищим за європейський (де в середньому, за даними 2018 року, близько 8% хлопців та 5% дівчат систематично кривдили інших і майже 10% серед обох статей систематично були жертвами булінгу).

Як демонструють наведені у статті розрахунки, в українському освітньому просторі участь у булінгу має тісний зв'язок із матеріальним становищем

сім'ї, станом здоров'я дитини/підлітка, суб'єктивним відчуттям щастя (або його відсутністю) та наявністю фізичного/психологічного насильства в сім'ї. Так, переважання кривдників серед хлопців є істотним, тоді як серед жертв значимої різниці за статтю немає. Чим гірше матеріальне становище родини підлітка, тим частіше він стає так чи так залученим до булінгу. Є зв'язок між оцінкою учнями стану свого здоров'я та їхньою залученістю до булінгу — гірший стан здоров'я пов'язаний із більшою залученістю як у ролі кривдника, так і в ролі жертви. Учні, які загалом почувають себе щасливими, набагато менше залучені до булінгу, водночас майже третина нещасливих підлітків є жертвами систематичних цькувань. Підлітки, які вказали на наявність фізичного або психологічного насильства з боку дорослих членів сім'ї, частіше залучені до булінгу.

У статті розглянуто законодавчі зміни (ухвалення закону та інших нормативних актів) щодо протидії булінгу, які були впроваджені починаючи з 2018 року в рамках програми НУШ (Нової української школи). У статті показано, що перешкодами для втілення антибулінгових законів у життя суспільства є формальне ставлення закладів освіти до протидії булінгу (коли вони здебільше зорієнтовані на задоволення формальних вимог із найменшими зусиллями); брак кваліфікованого психологічного персоналу в закладах освіти; практика приховування керівництвом закладів освіти фактів булінгу. Також наведено перелік реальних кроків, здійснених різними агентами змін в Україні, що спрямовані на протидію булінгу в царині освіти й мають привести до позитивних змін (онлайн-навчання, інформаційні кампанії, «гаряча лінія» тощо).

Огляд міжнародних даних щодо програм профілактики булінгу в освіті показує, що ці програми мають поєднувати систематичний моніторинг та орієнтацію на дітей та підлітків з груп високого ризику. Подальше дослідження міжнародних даних щодо антибулінгових втручань необхідне для того, щоб запозичити та впровадити найкращі практики з наявного досвіду протидії булінгу. Відомі на сьогодні дані свідчать про те, що програми протидії мають ставити за мету не стільки повне усунення явища булінгу (це навряд чи можливо), скільки виведення його за межі норми, що є важливим на шляху до гуманізації освіти.

Що ж до змін у напрямі гуманізації освітнього простору, то наразі нагальними є ті, що стосуються безпеки навчального середовища для дитини/підлітка. Те, що протидія булінгу є однією зі складових реформи НУШ, є дуже важливим, адже це нарешті виводить тему булінгу з тіні замовчування. І хоча від ухвалення законів до дієвих практик протидії чимала дистанція, можна принаймні сподіватися, що з часом цей темний бік шкільного життя стане більш дослідженим та менш замовчуваним, а відтак — і менш загрозливим для дітей. Соціологічний аналіз заявленої теми має стати кроком до розуміння реальної ситуації в освіті, виявлення слабких місць та формування стратегії нетолерування знущань, якщо українське суспільство прагне рухатися шляхом гуманізації, зокрема гуманізації освіти.

Джерела

Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі. Презентація ЮНІСЕФ за результатами досліджень (2020). Одержано з: <https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020-02/bullying3.pdf>

Булінг: реалії та шляхи подолання: бібліогр. покажчик (2005–2019 рр.) (2019). Полтава: Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Бібліотека імені М. А. Жовтобрюха.

Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні: за результатами дослідження 2019 року в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин — ESPAD» (2019). Київ: Обнова компанії.

Насильство щодо дітей в Україні. Всеукраїнське опитування громадської думки (2015). Київ: Клименко.

Насильство щодо дітей: сучасні виклики, законодавче врегулювання, кращі практики та взаємодія. Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2018 року (2019). Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики.

Падучак, О. (2020). Булінг — стоп! Аналіз першого року реалізації Закону щодо протидії булінгу. *Юридична газета*, 1 (707) [від 21.01.2020 р.]. Одержано з: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/buling-stop-analiz-pershogo-roku-realizaciyi-zakonu-shchodo-protidiyi-bulingu.html>

Андреєнкова, В.Л., Мельничук, В.О., Калашник, О.А. (2019). *Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник*. Київ: Агентство «Україна».

Результати опитування громадської думки з питань насильства стосовно дітей (грудень 2014 — травень 2015) (2015). Одержано з: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20152905_children/presentation_children%206%2028.05.pdf

Балакірева, О. М., Бондар, Т. В. та ін. (2019). *Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»*. Київ: Фоліант.

Inchley, J., Currie, D., Budisavljevic, S., Torsheim, T., Jåstad, A., Cosma, A. et al. (Eds.) (2020). *Spotlight on adolescent health and well-being. Findings from the 2017/2018 Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) survey in Europe and Canada. International report. Vol. 1: Key findings*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.

OECD (2017). «Bullying». In: *PISA 2015 Results. Vol. III: Students' Well-Being*. Paris: OECD Publishing. Retrieved from: DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264273856-12-en>

Отримано 11.02.2021

References

Bullying and cyberbullying in adolescence. UNICEF's presentation on surveys results (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020-02/bullying3.pdf> [= Булінг 2000]

Bullying: realities and ways of overcoming: bibliographic index (2005–2019) (2019). [In Ukrainian]. Poltava: Poltava National Pedagogical University named after V. Korolenko. [= Булінг 2019]

Smoking, alcohol and drug use among adolescents who are studying: the spread and trends in Ukraine: according to the results of the survey in 2019 in the framework of the international project «European survey of students on alcohol and other drugs — ESPAD» (2019). [In Ukrainian]. Kyiv: Obnova kompani. [= Куріння 2019]

Violence against children in Ukraine. All-Ukrainian public opinion poll (2015). [In Ukrainian]. Kyiv: Klymenko. [= Насильство 2015]

Violence against children: current challenges, legislation, best practices and interaction. Annual state report on the situation of children in Ukraine in 2018 (2019). [In Ukrainian]. Kyiv: State Institute of Family and Youth Policy. [= Насильство 2019].

Paduchak, O. (2020). Bullying — stop! Analysis of the first year of implementation of the Law on Combating Bullying. [In Ukrainian]. *Juridical Newspaper*, 1 (707) [21.01.2020]. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/buling-stop-analiz-pershogo-roku-realizaciyi-zakonu-shchodo-protidiyi-bulingu.html> [= Падучак 2020]

Andreenkova, V., Melnichuk, V., Kalashnik, O. (2019). *Countering bullying in an educational institution: a systematic approach. Methodical manual*. [In Ukrainian]. Kyiv: Ahentstvo Ukraina. [=Андреєнкова, Мельничук, Калашник 2019]

Results of a public opinion poll on violence against children (December 2014 — May 2015) (2015). [In Ukrainian]. Retrieved from: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20152905_children/presentation_children%206%2028.05.pdf [= Результати 2015].

Balakireva, O., Bondar, T. et al. (2019). *Social conditionality and indicators of health of adolescents and youth: according to the results of sociological research within the international project «Health and behavioral orientations of student youth»*. [In Ukrainian]. Kyiv: Folio. [=Балакірева, Бондар та ін. 2019]

Inchley, J., Currie, D., Budisavljevic, S., Torsheim, T., Jästad, A., Cosma, A. et al. (Eds.) (2020). *Spotlight on adolescent health and well-being. Findings from the 2017/2018 Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) survey in Europe and Canada. International report. Vol. 1: Key findings*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.

OECD (2017). «Bullying». In: *PISA 2015 Results. Vol. III: Students' Well-Being*. Paris: OECD Publishing. Retrieved from: DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264273856-12-en>

Received 11.02.2021

СВІТЛАНА ШЕВЧЕНКО

Булінг та протидія йому в освітньому просторі. Соціологічний аналіз

Статтю присвячено соціологічному аналізу ситуації з булінгом (поширеність, динаміка, зв'язок із соціально-демографічними показниками) та протидією йому (формальні законодавчі рамки та реальні практики) в сучасному освітньому просторі України.

За даними 2018 року, кількість систематичних кривдників становить 12,2%, кількість систематичних жертв — 15,7%. Таким чином, насправді йдеться не про 67% (дві третини) дітей та підлітків, як зазначають в обґрунтуванні багатьох антибулінгових ініціатив, а про значно меншу кількість осіб, які, втім, систематично піддаються цькуванню або кривдять інших.

Проаналізовано зв'язок залученості до булінгу зі статтю, матеріальним становищем, станом здоров'я, емоційним станом, наявністю насильства з боку дорослих членів сім'ї. Розглянуто законодавчі рамки щодо протидії булінгу. Показано, що вагомими перешкодами для втілення антибулінгових законів є формалізм, брак кваліфікованого психологічного персоналу та практика приховування керівництвом закладів освіти фактів булінгу. Наведено перелік реальних кроків, спрямованих на протидію булінгу, які мають привести до позитивних змін (онлайн-навчання, інформаційні кампанії, «гаряча лінія» тощо).

Наведено міжнародні дані щодо оцінки програм профілактики. Ці програми, щоб бути більш ефективними, мають поєднувати систематичний моніторинг та орієнтацію на дітей та підлітків із груп високого ризику. Програми протидії покликані радше не повністю усунути явище булінгу, а вивести його за межі норми, що є важливим чинником гуманізації освіти.

Обґрунтовано необхідність подальших соціологічних досліджень у сфері кібербулінгу, як і необхідність оцінювання реальної позиції вчителів.

Ключові слова: булінг, протидія булінгу, зміни в царині освіти, соціологія освіти

СВЕТЛАНА ШЕВЧЕНКО

Буллинг и противодействие ему в образовательном пространстве. Социологический анализ

Статья посвящена социологическому анализу ситуации с буллингом (распространенность, динамика, связь с социально-демографическими показателями) и противодействием ему (формальные законодательные рамки и реальные практики) в современном образовательном пространстве Украины.

По данным 2018 года, количество систематических обидчиков составляет 12,2%, количество систематических жертв — 15,7%. Таким образом, реально речь идет не о 67% детей и подростков, как указывают в обосновании многих антибуллинговых инициатив, а о значительно меньшем количестве лиц, которые, тем не менее, систематически подвергаются травле или обижают других.

Проанализирована связь участия в буллинге с полом, материальным положением, состоянием здоровья, эмоциональным состоянием, наличием насилия со стороны взрослых членов семьи. Рассмотрены законодательные рамки в отношении противодействия буллингу. Показано, что весомыми препятствиями для воплощения антибуллинговых законов являются формализм, нехватка квалифицированного психологического персонала и практика замалчивания руководством учебных заведений фактов буллинга. Приводится перечень направленных на противодействие буллингу реальных шагов, которые должны привести к позитивным изменениям (онлайн-курсы, информационные кампании, «горячая линия» и т. п.).

Приводятся международные данные по оценке программ профилактики. Подобные программы, чтобы быть более эффективными, должны сочетать систематический мониторинг и ориентацию на детей и подростков из групп высокого риска. Программы противодействия призваны скорее не полностью устранить явление буллинга, а вывести его за рамки нормы, что важно для гуманизации образования.

Обосновывается необходимость дальнейших социологических исследований в сфере кибербуллинга и оценки реальной позиции учителей.

Ключевые слова: буллинг, противодействие буллингу, изменения в образовании, социология образования

SVITLANA SHEVCHENKO

Bullying and countering it in the educational space. Sociological analysis

The article is devoted to the sociological analysis of the situation with bullying (prevalence, dynamics, connection with socio-demographic indicators) and counteraction to it (formal legal framework and real practices) in the modern educational space of Ukraine.

According to 2018, the number of systematic bullers is 12.2%, the number of systematic victims — 15.7%. Thus, in reality, it is not about 67% (two thirds) of children and adolescents, as noted in the justification of many anti-bullying initiatives, but about a much smaller number of people who, however, are systematically bully or bullied by others.

The connection between bullying and gender, financial status, health status, emotional state, and the presence of violence from adult family members was analyzed. The legal framework for combating bullying is considered. It is shown that significant obstacles to the implementation of anti-bullying laws are formalism, lack of qualified psychological staff and the practice of concealing the facts of bullying by the management of educational institutions. The article provides a list of real steps to combat bullying, which should lead to positive changes (online training, information campaigns, hotlines, etc.).

International data on the evaluation of prevention programs are given. To be more effective, these programs must combine systematic monitoring and targeting of children and adolescents at high risk. Anti-bullying programs should not so much completely eliminate the phenomenon of bullying as bring it out of the norm, which is important on the way to the humanization of education.

The necessity of further sociological researches in the field of cyberbullying is substantiated, as well as the necessity of assessing the real position of teachers.

Keywords: *bullying, countering bullying, changes in the education, sociology of education*